

Oudeschoot. Ontstaan en indeling van het dorpsgebied

DRS D.M. BUNSKOEKE

Het dorp Oudeschoot kan men slechts met moeite vinden op een minder gedetailleerde kaart van Friesland. Het ligt ten noorden van de Tjonger langs de A32, deels verscholen in de bossen en is alleen nog bekend door de jaarmarkt op Pinkstermaandag. In het verleden was het grondgebied veel uitgestrekter en functioneerde het dorp als centrumplaats voor de gehele streek. Het kent dan ook een rijke historie, zeker voor Zuid-Friese begrippen.

Tot op de huidige dag zitten er hiaten in de kennis van de veelbewogen geschiedenis van Oudeschoot, strategisch gelegen aan de rand van het vroeger vrij toegankelijke moerasgebied in het zuidoosten van Friesland. Vooral met betrekking tot het ontstaan van het dorp en de ruimtelijke indeling van het dorpsgebied ten tijde van de grote verveningen in de 16^e eeuw is veel onduidelijkheid blijven bestaan. Deze verveningen leidden tot het ontstaan en de afsplitsing van de vlek Heerenveen, thans de belangrijkste plaats in de regio. Na de recente publikatie van bronnenmateriaal betreffende de historie van Oudeschoot en de rol van de Commanderie van de Duitse Orde alhier (Mol, 1991 en 1993), lijkt de tijd rijp voor een nadere beschouwing. Deze kan in een breder kader worden geplaatst door met name de studies van Bouwer (1989) en Spahr van der Hoek (1969) over de landschappelijke ontwikkeling van de omringende gebieden.

ONTSTAAN

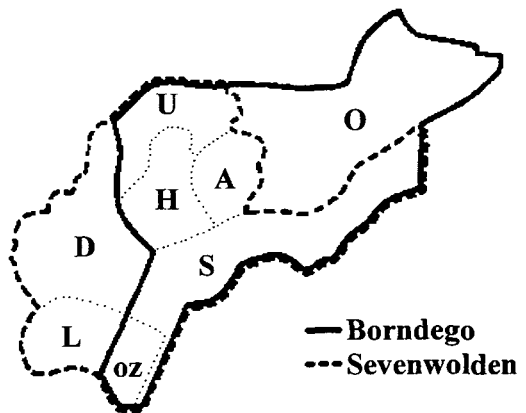
Er is bijzonder weinig bekend over Zuidoost-Friesland in de Vroege Middeleeuwen en er zijn dan ook weinig sporen omtrent het ontstaan van het oudtijds Schoten genoemde dorp te vinden. Er waren in deze streken oorspronkelijk twee oerparochies: Steenwijk tot aan de Tjonger en Oldeboorn benoorden diezelfde Tjonger. Westelijker gelegen gebieden vielen onder de invloedssfeer van de Sint Odulfusabdij te Stavoren. De rivieren de Linde en de Tjonger hebben bij de ontsluiting een hoofdrol gespeeld en de daarmee parallel lopende zandruggen een bijrol (Heslinga, 1985, p. 105; Mol en Noomen, 1989, pp. 19–23 en Mol, 1991, p. 170). Ook elders was

ontginning van hooggelegen veengebieden vanaf een nabijgelegen waterloop gebruikelijk (Ligtendag, 1995, p. 26–27).

Een van de oudste mededelingen over deze streek betreft een ontginningsconcessie van de bisschop van Utrecht aan de Friezen van *Lammerbruke* in 1165 (waarschijnlijk genoteerd rond 1247), die wellicht betrekking heeft op het dorpsgebied van Spanga en Scherpenzeel ten zuiden van de Tjonger (Middendorp, 1985, pp. 19–22). De bemoeienis van de bisschop van Utrecht werd ook elders in Stellingwerf gesignaleerd (Bouwer, 1989, pp. 260–261). Mol weet aannemelijk te maken, dat de bisschop niet alleen in Stellingwerf maar ook bij de overgang van de Boorne (het klooster te Nes) en van de Tjonger (het klooster te Schoten), ontwikkelin-

1. De indeling van Borndego en Sevenwolden

A = Aengwirden D = Doniawerstal H = Haskerland
L = Lemsterland O = Opsterland oz = Oosterzeeingerland
S = Schoterland U = Utingeradeel

gen initieerde en stuurde (Mol, 1991, pp. 53–63, 170–171 en 349). De zogenaamde Duitse Orde, een in 1190 opgerichte geestelijke ridderorde, kreeg van de bisschop in 1243 enkele oorspronkelijk onder Oldeboorn behorende kerken voor haar klooster in Nes bij Akkrum. Vanuit dit klooster werd een uithof bij de vaste overgang van de Tjonger gesticht in het derde kwart van de 13^e eeuw (Mol, 1991, p. 26). De plaats Schoten, gelegen bij die doorwaadbare plaats, bestond al en – zoals later duidelijk wordt – de inwoners zullen deze stichting hebben ondersteund. De bisschop zorgde echter voor de belangrijkste bezittingen, zoals enkele hoeven in de buurt van het al genoemde *Lammerbruke*, de inkomsten uit het veer over de Tjonger aldaar en een aandeel in het *hofland* ten zuiden van de Tjonger bij Schoten.

Het oudtijds Schoten genoemde dorp zal reeds voor 1243 een zelfstandige parochie zijn geweest. Zij maakte oorspronkelijk deel uit van Borndego, het kerspel van Oldeboorn (Halbertsma, 1962, pp. 39–40) en heeft een langgerekt gebied langs de noordoever van de Tjonger

beslagen, gelegen tussen het verdwenen Oudega en (Oude) Horne. Deze twee dorpen zijn, respectievelijk gezien de naam (Spahr van der Hoek, 1969, p. 57) en gezien het resultaat van opgravingen, eveneens van aanzienlijke ouderdom. De hele streek langs de noordoever van de Tjonger of Kuinder ontleende haar naam aan het dorp en heette *Schoterland* of *Schoterwerf*. Deze naam komt voor vanaf 1309 (Oosterwijk, 1952, p. 55 e.v.). Na 1450 kwam Schoterland voor als onderdeel van de bestuursseenheid *Sevenwolden*, welke later als Zevenwouden bovendien de Stellingwerven en Gaasterland ging omvatten. De *stellingen en mene meente* van Schoterland vergaderden in 1481 in Oudeschoot (Mol, 1991, p. 279), zoals na 1580 ook de grietman hier wel zitting hield. Met de aankoop van goederen verbonden tenslotte ook de Friese Nassaus hun naam aan Oudeschoot: in 't *Wold bij Schooten* ontstond na 1676 een luthof, het latere Oranje-woud (Keizer, 1974, pp. 81–87). Geen wonder dat Oudeschoot altijd als hoofdplaats van de grietenij werd gezien.

De vroegste afsplitsingen van de parochie Schoten onttrekken zich aan onze waarneming. Iets van de ontwikkelingen blijkt uit een verge-

Tabel 1. Vermeldingen van parochies¹

parochie	1315	1408	1580
Brongerga	(kapel)	Brummergae	Brongergae
Delfstrahuizen	?	Olde Delffsterhuysen	Delsterhuijsen
Hoornsterzwaag	(kapel)	Suage	Hornsterswaegh
Jubbega	–	Obbegae	Jubbegae
Katlijk	Kathaleke	Catlyck	Kattelijck
Nieuwehorne	(kapel)	Nyehorne	Nijehoerne
Nieuweschoot	(kapel)	Nye Schoeten	Nijeschooten
Oudega	?	?	–
Oudehorne	Hoerne	Oldehorne	Oldehoerne
Oudeschoot	Schote	Olde Schooten	Oldeschoeten
Rohel	?	Nye Delffsterhuysen	Roedehell
Rotstergaast	Rutnergast	?	Lutke Geest
Rotsterhaule	(kapel)	Die Haule	Haula
Rottum	Rutna	Rotnye	Olde Rottum
Schurega	–	Schuringae	Schuuringae
Sint Johannesga	(kapel)	S. Joannesgae	–

lijkende staat tussen de in 1315 (Halbertsma, 1962, p. 49), 1408 (Thabor, 1850, p. 14) en 1580 (Mol, 1993, pp. 15-24) genoemde parochies in Schoterland.

Ene Bronger had voor het noordoostelijk dorpsgebied van Schoten een kapelanie gesticht, welke in de 14^e eeuw een zelfstandige parochie werd: Brongerga. Omdat de kerk van dit dorp wellicht in de buurt van de woonplaats van Bronger werd gesticht lag deze niet gunstig aan de doorgaande weg over de zandrug, maar in het beboste, hoger gelegen terrein. Omdat de bebouwing binnen de parochiegrens van Brongerga zich verplaatste naar de rivier (zuidelijker), ontstond daar bij de *middelste dam* een dorpje. Omstreeks 1500 was deze Mildam geheten nederzetting sterk in opkomst. Binnen de kerkekavel van Brongerga was in Mildam een kapel gebouwd en die nam allengs de functie van de in verval geraakte kerk van Brongerga over. Nu resteert alleen nog een kerkhof in het later door Oranjewoud overvleugelde Brongerga.

In het zuidwestelijke dorpsgebied van Schoten was in 1408 eveneens een afzonderlijke parochie gelegen, welke ter onderscheid *Nye Schoeten* werd genoemd. Het kerkje van dit dorp bestaat – in gewijzigde vorm – nu nog en staat aan het oude voetpad over de zandrug in zuidwestelijke richting. Zowel het klooster Schoten als de parochie Oudeschoot hadden bezittingen in Nieuweschoot, terwijl deze laatste parochie alleen bezittingen had binnen het eigen dorpsgebied. Dat is eens te meer een teken van haar geringe ouderdom.

TOPONIEMEN

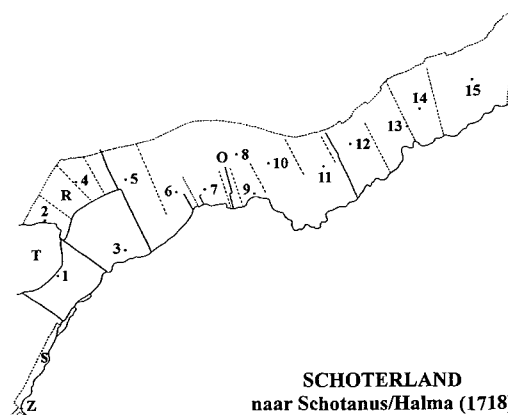
De betekenis van plaatsnamen kan soms een dimensie toevoegen aan de kennis van ontginningsgebieden. Voor Schoten zijn verschillende verklaringen mogelijk (Berkel en Samplonius, 1995, pp. 161 en 208). De verklaring als (*beboste*) *hoek zandgrond, uitspringend in moerassig terrein* lijkt wonderwel te passen op dit gebied (Schroor, 1993, pp. 22 en 163–168). Duidelijk komt in tabel 2 de relatie tussen de dorpen, het

water en het moerassige terrein naar voren. Uit de oudste vermeldingen van de plaatsnamen zou voorzichtig een kolonisatie in de 11^e en 12^e eeuw kunnen worden afgeleid, te meer als men met o.a. Ligtdag de cope-ontginning (Oldeberkoop) bij de afsluiting van het proces van kolonisatie indeelt. Wel is de hier gevonden datering wat eerder dan tot nu toe werd aangenomen (Spahr van der Hoek, 1969, p. 58). De beide aanduidingen *Lammerbruke* (drassig laagland van Lemmer) en *Rutheriksdole* (sloot of scheiding van Rutherik) uit 1165 staan niet in de tabel, omdat hun ligging onzeker is. Misschien dat het aloude *Lammerbruke* aan het uiterste zuidwesten van Schoterland grensde. Op de door W. Eekhoff uitgegeven grietenijkaart van Lemsterland (1853) wordt halverwege Lemmer en Schoterzijk aan de zeedijk *Lammerts-oord* genoemd, hetgeen misschien een aanwijzing

2. De indeling van Schoterland

O = Oranjewoud R = Rotsterhaule S = Schoter Uiterdijken T = Tjeukemeer Z = Oude Schoterzijk

- 1 = Delfstrahuizen 2 = Rohel of Nijega.
 3 = Rotstergaast 4 = Sint Johannesga 5 = Rottum
 6 = Nieuweschoot 7 = Oudeschoot 8 = Brongerga
 9 = Mildam 10 = Katlijk 11 = Nieuwehorne
 12 = Oudehorne 13 = Schurega 14 = Jubbega
 15 = Hoornsterzwaag

Tabel 2. Betekenis van geografische namen

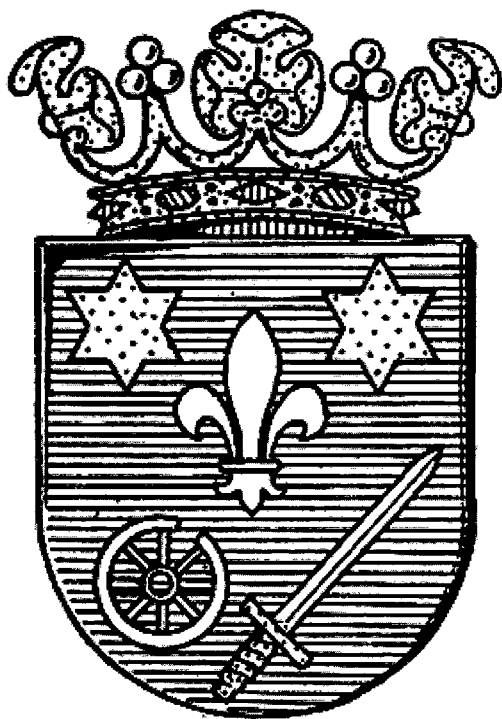
latere naam	jaar	mogelijke betekenis
Noordzijde van de Tjonger, stroomopwaarts		
Kuinre	1119	snelstromende, schitterende (waterloop)
Wiberga	1165	woonplaats van Wibren
Oosterzee	1179	oostelijk meer
Echten	1245	hofhorige goederen
Oudega	1516	(oud) dorpsgebied
Delfstrahuisen	1408	nederzetting aan gegraven waterloop
Rotstergaast	1315	hoge zandrug bij Rottum
Rottum	1250	schitterende (waterloop)
Oudeschoot	1299	beboste hoek zandgrond in moerassig terrein
Brongerga	1408	dorpsgebied van Bronger
Mildam	1506	middelste dam
Katlijk	1315	waterloop van Kette
Oudehorne	1315	hoek (land)
Jubbega-Schure	1408	dorpsgebieden van Jobbe en Skuorre
Hoornsterzwaag	1408	weide bij Horne
Zuidzijde van de Tjonger, stroomopwaarts		
Linde	1165	zacht, langzaam stromende (waterloop)
Spanga	1320	gebied van voetpad van houten planken door moerassig terrein
Scherpenzeel	1245	zaalhuis op spits toelopende verhoging in laagland
Munnekeburen	1320	nederzetting van monniken (Sint Odulfsabdij te Stavoren)
Oldelamer	1165	wetering
Oldeholtwolde	1320	laag gelegen moerasbos
Ter Idzard	1240	die van Idzert
Oldeholtpade	1204	aan pad door laaggelegen, drassig terrein
Oldeberkoop	1228	aankoop (cope) van drassig laagland
Makkinga	1463	dorpsgebied van Makke

voor de ligging van het oude Lemmerbroek kan zijn.

PATROCINIA

De patroonheilige van de kerk zou een rol kunnen spelen bij de bepaling van de ouderdom van het dorp en het volgen van de afsplitsingen ervan. Helaas zijn er uit onderzoek nog maar

weinig patrocinia bekend in het vroegere Schoterland (Verhoeven, 1989). Het hospitaal van de Duitse Orde in Oudeschoot was aan de H. Nicolaas gewijd. Brongerga en Hoornsterzwaag, als jongere nederzettingen, hadden respectievelijk de H. Agatha en de H. Magnus als patroonheilige. De patroon van Schoten is echter niet vermeld in de literatuur.

3. De in de vorige eeuw vastgestelde versie van het grietnijwapen van Schoterland.

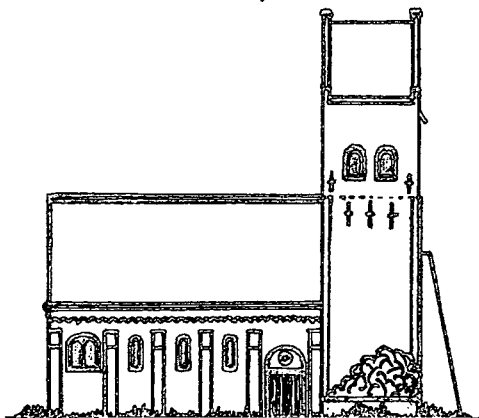
Een zegel van Schoterland uit 1492 (Mol, 1991, p. 132) toont echter een zwaard, een lelie, een halve maan en drie sterren. Deze laatste drie zijn attributen van Maria, terwijl ook het zwaard met haar in verband kan worden gebracht. Later toont het wapen naast de lelie en het zwaard echter twee sterren en een rad, als samentrekking van de halve maan en één ster. Als zodanig is het wapen ook overgeleverd tot in onze eeuw.

Deze combinatie van voorwerpen wijst ons eerder op Catharina van Alexandrië (Hall, 1992, p. 58–59). Omdat zij ook in verband met Jubbe-ga wordt genoemd (Verhoeven en Mol, 1994, p. 236), houden wij het er voorlopig op dat zij de patrones van Schoten is geweest.

De oudste afbeeldingen van de parochiekerk van Oudeschoot dateren uit 1732. Ze tonen ons

een Romano-gotische kerk met recht gesloten koor en een toren, die wellicht deels later werd gebouwd. De kerk was aan alle kanten door steunberen omgeven om verzakkingen tegen te gaan. In 1752 verrees een nieuw kerkgebouw als vervanger van deze oude, vervallen kerk, zodat we het met de genoemde tekeningen moeten doen om een indruk te krijgen. Een op het oog vergelijkbare kerk staat nu nog in Oldeberkoop. Deze dateert in eerste opzet uit de 12e eeuw. Omdat in de onmiddellijke omgeving van de kerk van Oudeschoot aardewerk uit de 11e à 12e eeuw is gevonden, zou ook dit gebouw oorspronkelijk uit die tijd kunnen stammen. De hiervoor genoemde patroonheilige past zeker bij deze datering van de kerk van Oudeschoot. De kerken van Aalzum en Swichum, die beide eveneens de H. Catharina als patrones hadden, dateren tenminste uit 1200. Ook wanneer we Schoten als een van de eerste parochies in de streek zien, klopt die datering. De opgraving van 1942 onder Oudehorne bracht een kapel en een begraafplaats aan het licht, die zeker uit de 11^e eeuw stammen (Keizer, 1974, p. 99). Omdat het dorp Horne wellicht teruggaat op een nederzetting in de buurt van de legendarische Bonifatiusput², kan dat ouder zijn dan Schoten.

De vroege datering van de parochie Schoten

4. Een reconstructie van de parochiekerk van Oudeschoot op basis van tekeningen uit 1732.

houdt in, dat het later gestichte klooster aldaar een plaats moest krijgen in een al min of meer ingericht gebied. De bisschop, hiervoor al aangewezen als grote initiator van de ontginningen in de streek, heeft voor bezittingen gezorgd, maar ook de parochie(s) zelf zullen hebben bijgedragen.

VEENCOMPAGNIE

Is het ontstaan van Oudeschoot nog altijd met veel mist omgeven, veel duidelijker wordt het beeld in het midden van de 16^e eeuw. Binnen het dorpsgebied van alle langs de noordkant van de Tjonger gelegen nederzettingen bevond zich een aanzienlijke hoeveelheid onontgonnen hoogveen, dat gedurende de Middeleeuwen alleen op kleine schaal werd afgegraven. In de 16^e eeuw kwam de grootschalige vervening van die gebieden op gang met de oprichting van de Schoterlandse Veencompagnie op 24 juli 1551. Zij werd in het leven geroepen door een Friese edelman, Pieter van Dekema, en twee Utrechtse patriciërs, Jan van Cuijck en Floris Foeijt. De twee laatste waren reeds in 1546 actief bij de vervening in de Gelderse Vallei (Stol, 1992, p. 250, noot 37). Later bleken er meerdere familiebanden tussen de verveners in Veenendaal en in Schoterland te zijn: de families Bol, De Edel en Van Leeuwen waren op beide plaatsen actief. Er waren nog wel meer contacten tussen Utrecht en de Friese verveningen (Spahr van der Hoek, 1969, p. 116). De eerste contacten van deze heren met Friesland werden waarschijnlijk gelegd door Melchior Barents de Grote, de in 1540 aangestelde commandeur van de Duitse Orde in Oudeschoot. Hij bleek later ook actief betrokken te zijn bij de Compagnie (Van der Molen, 1978, p. 154 en Mol, 1991, p. 198), omdat daar geld te verdienen was voor het noodlijdende klooster.

Van Dekema zelf was tot in 1538 grietman van Baarderadeel en daarna raadsheer van het Hof van Friesland. Hij was goed ingevoerd in bestuurlijke kringen, mede doordat hij schoonzoen was van de landsheerlijke ambtenaar Ger-

rit van Loo (Vries, 1991). Het is opvallend dat Van Dekema vanaf circa 1541 in toenemende mate betrokken raakte bij de ontsluiting van Schoterland (Mol, 1991, p. 54 en 348). Hierbij kunnen bezittingen van hem, zoals die later onder Oudehorne bekend zijn, van belang zijn geweest.

Omdat zowel de techniek als de organisatie van de Utrechts-Gelderse verveningen uit de Zuidelijke Nederlanden stamde, is er wel gesproken van een diffusie van Zuid- naar Noord-Nederland. Dat werd onlangs tegengesproken (Gerding, 1995, pp. 349–350), omdat men in het Noorden reeds lang op geheel eigen wijze actief was geweest. Toch was in ieder geval de gekozen organisatievorm (Spahr van der Hoek, 1969, p. 116) en ook de wijze van financiering overgenomen van de eerdere activiteiten in de Zuidelijke Nederlanden. De Compagnie trachtte volgens haar contract de venen vanaf Oudeschoot oostwaarts aan te kopen. Bij nadere bepaling van 11 juni 1552 werd besloten te trachten om ook de venen onder Oudeschoot en verder westwaarts, alsmede die in Aengwirden en Opsterland aan te kopen (Van der Molen, 1978, p. 149). Mede door deze activiteiten van de compagnie werd er veel op schrift gesteld en ontstond een omvangrijk archief, dat vrij compleet bewaard gebleven is. Daarin valt over de geschiedenis en ontwikkeling van alle oude dorpen in het gebied enorm veel te vinden. Zonder verder op de Compagnie of de andere dorpen in te gaan, willen we in het navolgende het landschap ter hoogte van Oudeschoot op basis van dit materiaal nader beschouwen.

EIGENAREN EN VELDNAMEN

Alle zich tussen de Tjonger en de veenscheiding uitstreckende hoeven in Oudeschoot bezaten een stuk hoogveen. Vanaf de kavel van de Duitse Orde in het westen tot en met de meest oostelijke kavel werd dit hoogveen (meestal zonder de ondergrond) door de Compagnie aangekocht³. De betreffende koopakten bieden een schat aan informatie. Bij het rangschikken, van

west naar oost, van al deze akten was het door Cornelis Dircxz Delphus gemaakte *francijnnen bouck* met afschriften⁴ van onschatbare waarde, omdat hij in 1555 alle akten in geografische volgorde noteerde. Via Delphus kennen we ook de aankoop van de twee erven voor Van Loo (Vries, 1991, p. 9): het eerste 'buiten' van het latere Oranjewoud.

Uit de verschillende akten van de Compagnie komen duidelijke aanwijzingen over de ruimtelijke indeling van het dorpsgebied. In het uiterste noorden van het dorpsgebied lag *Geerts Willigen*, oorspronkelijk met twee huissteden maar in 1565 al bestaande uit vijf huizen met grond⁵. Dit gebied is tegenwoordig het centrum van Heerenveen en terecht is ongeveer ter plaatse een plein hiernaar genoemd. Verder westelijk komt als zuidgrens van de venen de *meersgroep* voor, die *uuyt het luytke meerthien nae die Drachte* liep. De Drachte was een oud afwateringsriviertje, dat zich kronkelend naar het noorden een weg baande en in de Boorne uitwaterde. Het veenriviertje was in de jaren na 1544 uitgediept (Van Leeuwen, 1857, p. 484) en liep ter hoogte van het einde van de Schoter landen met enkele bochten naar het westen, alvorens naar het noorden af te buigen. Ter plaatse komt het ook in de stukken voor als een *olden rydt*: een oude waterloop, die de zuidgrens vormde van Geerts Willigen. De Compagnie maakte gebruik van de Dracht sloet voor de verbetering van de afvoermogelijkheden⁶. Men doorgroef in 1553 land bij de *Cromme Drachte* (de reeds genoemde bochten) voor de verdere aanleg van het afvoerkanaal of *grifte* naar het oosten.

Ten oosten van de kromming in de Dracht lagen tot aan het bovengenoemde meertje de minder grote veenkavels of Korte Venen, met een totale breedte van 202 roeden⁷. Gebruikelijk was de roede van twaalf houtvoet (circa 3,5 meter). Andere roeden, zoals de veertien- of zestienvoets roede en de koningsroede (ruim 3,9 meter), waren in deze streek eveneens in zwang (Bouwer, 1989, pp. 30–33).

Meer oostwaarts komen diverse aanduidingen voor die duidelijk maken, dat er in het achterland een meer lag, het *Jelmers meer*. Dit zal te maken hebben met een zeker reliëf onder het hoogveen, waardoor er hier meer water bleef staan. Van een gegraven meer blijkt nergens iets. Het meer vloeide wellicht af via de daartoe gegraven Meersgreppel in de Dracht. In 1564 besloot de Compagnie om de turf in 't *grote meer*, dat eveneens ongeveer hier was gelegen, af te gaan graven. Er moesten daartoe twaalf wijken worden aangelegd, waarvan Pieter van Dekema er drie voor zijn rekening nam⁸. Deze wijken liepen door de grotere stukken veen, de *Lange Veenen*⁹. Die lage percelen, welke zich vanaf de *suijder meerswal* tot aan de veenscheiding met Aengwirden uitstrekten, waren echter door de dunnere laag veen beduidend goedkoper dan de korte stukken ten noorden van de Meersgreppel. Korte Venen waren in 1552 wel vier maal zo veel waard als de lange percelen¹⁰. Opvallend is dat van het Grote Meer een typisch Hollands toponiem is blijven hangen. De buurt die ten oosten van Heerenveen langs de vaart is gelegen heet ook nu nog 't Meer (in het Fries *it Mar*), hetgeen door het lidwoord duidelijk afwijkt van de Friese aanduiding voor een meer (*de mar*).

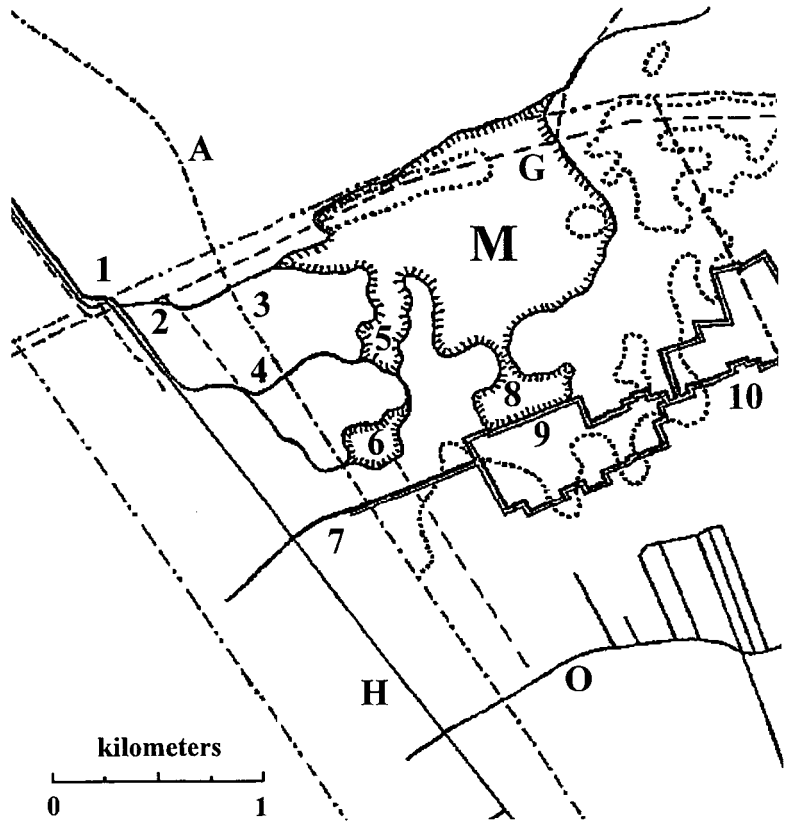
RUIMTELIJKE INDELING

De eigenaren van de landerijen ten oosten van de Korte Venen hadden aan de noordrand van hun bouwland zogenaamde leidijken aangelegd. Dat waren met grond uit greppels opgehoogde dijkes, die het zure veenwater uit de meertjes moesten keren (Bos, 1995, p. 108). De door W. Eekhoff van Schoterland gemaakte kaart, hoewel vier eeuwen nadien vervaardigd, toont duidelijk gebroken lijnen in de verkaveling waar destijds leidijken lagen. Ook is te zien waar de in het veen gegraven wijken oorspronkelijk ophielden: aan het einde van de Korte Venen en in het Grote Meer. Verbindt men al deze punten onderling dan zijn oude aanduidingen te herkennen. Ook de hoogtelijnen van de huidige

5. Het hoogveen

- A = De huidige A32
 G = De Grift of Compagnonsvaart
 H = De Herenweg of Dracht
 M = Het (Grote) Meer
 O = De Oude Zandweg

- 1 = Kromme Dracht
 2 = Oude Ried
 3 = Korte Venen
 4 = Meersgreppel
 5 = Kleine Meer
 6 = Wilgenpoel
 7 = Nieuwe Weg
 8 = Jelmersmeer
 9 = Nieuwe Dwarsgreppel
 10 = Oude Leidijk

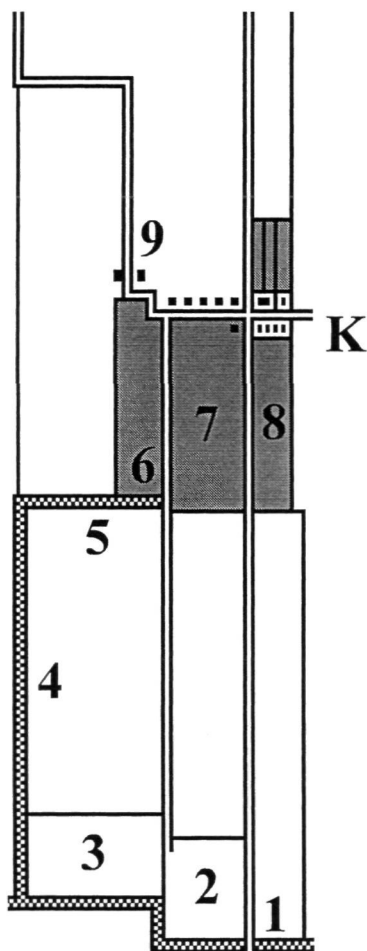

topografische kaart schaal 1:25.000 passen daar uitstekend bij (figuur 5). Kennelijk heeft de ontginning weinig invloed gehad op het reliëf van het landschap ter plaatse.

Een nadere reconstructie van het dorp is mogelijk met gegevens uit de overgeleverde goederenlijsten van het Huis van de Duitse Orde¹¹. De kern van het dorp vormde volgens de staat van 1549 een perceel van 40 roeden breedte tussen de Tjonger en de veenscheiding. Melchior de Grote meldt daarbij: *kumpt de nuwe wech langess doer, II roeden breeth*. Dit moet op het nieuwe tracé van de Herenweg slaan, want behalve het uitdiepen van de Dracht werd ook deze weg van die naam destijds verbeterd. Oostelijker had de Commandeur een tweede perceel in bezit, dat 6 roeden breed was. Het perceel heette *Moelenlandt* want, zegt De Grote, *dar*

*steijt onsse moellen up ende dess mollenaeers huijss*¹². Die molen waaide om in 1576 (Mol, 1991, p. 184) en werd later, wellicht na de val van Steenwijk toen het rustiger werd in deze streken, aan de Herenweg herbouwd¹³. Bij 17e-eeuwse verkopen van de molen wordt telkens vermeld, dat de ingezetenen van Oude- en Nieuweschoot gezamenlijk de molen gebruikten en dat zonder hun toestemming deze dan ook niet mocht worden afgebroken of verplaatst.

Ten westen van de *Heerenwech*, *genampt de Dracht*, lagen zes woonhuizen, één ten zuiden en vijf ten noorden van de dwarsweg. De bewoners, waaronder een bakker, kleermaker en een schoenmaker, waren grondpacht aan de Commandeur verschuldigd. Centraal in het bezit lag daar, voorbij de *slinge*, de boerderij met

Gezicht op het ten oosten van de A32 gelegen deel van het dorp.

6. Het klooster K = Kerk van Oudeschoot.

In grijs is het bouwland aangegeven

- 1 = Brug over de Tjonger 2 = Kloosterterrein
 3 = Sturckskamp 4 = Schipsloot 5 = Dwarsschipsloot
 6 = Turfwal 7 = Grote Bouwkamp
 8 = Kleine Bouwkamp 9 = Pachtzate met schaapskooi

schaapskooi van de *bouwman* van het klooster. Noordelijk en zuidelijk hiervan lagen bouwlanden, waarvan de zuidelijke met naam worden genoemd. Geheel westelijk lag in 1580 de *nuwe togemaeckten kamp* en ernaast was de aan Pieter van Dekema verpachte akker gelegen. Na het passeren van de *turfwal*, kwam oostelijker den groten *bouwcamp*. Daar zal ook het *turffhuys* van de Commanderij op hebben gestaan. De Grote Bouwkamp was oorspronkelijk één geheel met *den kleijnnen bouwcamp* aan de andere zijde van de Herenweg¹⁴.

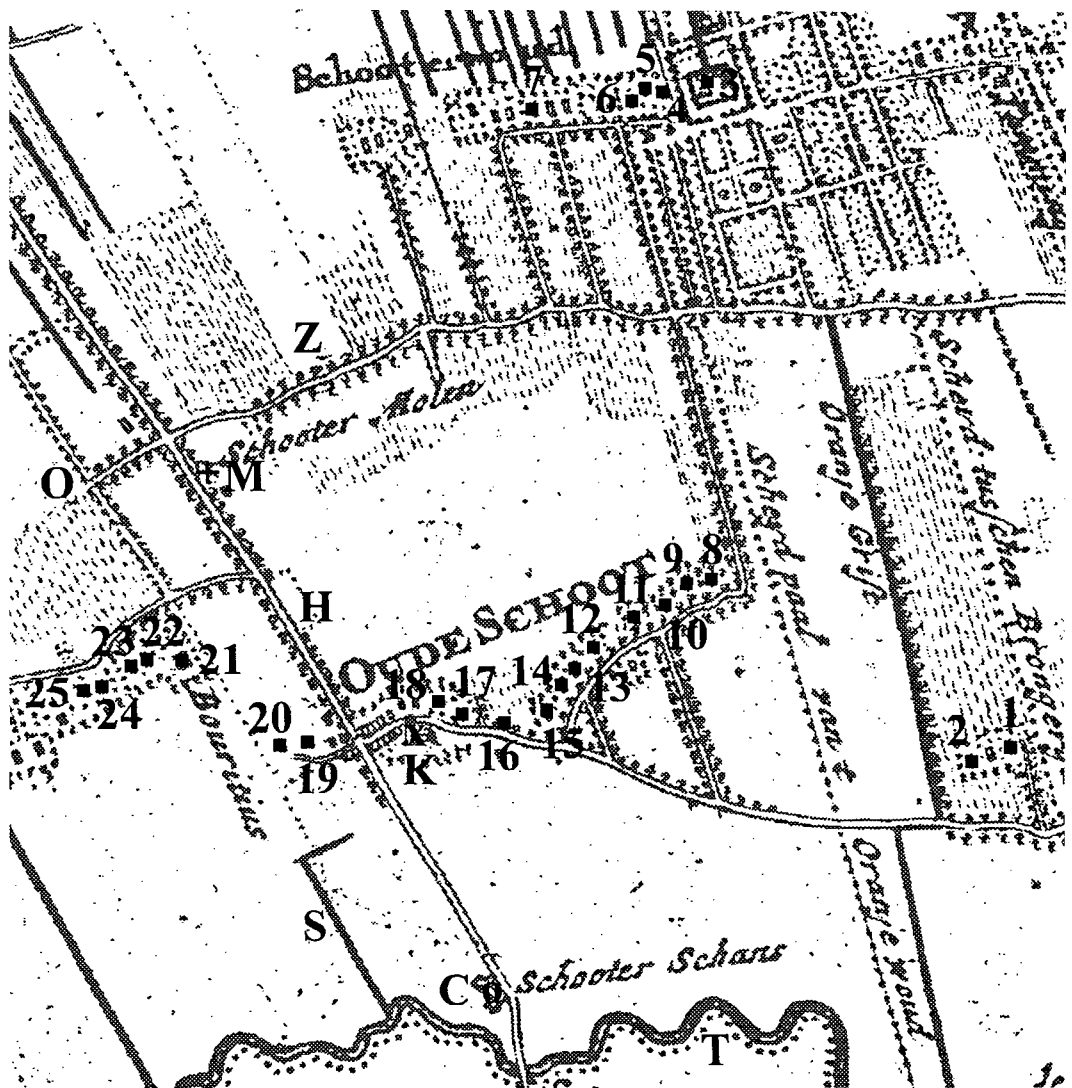
Zuidelijker, over de Dwarsschipsloot die voor de aan- en afvoer van goederen (o.a. turf) werd gebruikt, lagen percelen weiland. Door dit weiland liep de *Olde Lane*, denkkelijk de oude Herenweg, naar de hofstede van de Commandeur bij de Tjongerbrug. Deze hofstede was door een gracht omgeven. Buiten die gracht lag het *bouwhuys* met bijbehorende hooiberg. Op het eigenlijke kloosterterrein, bij de Tjongerbrug, stonden het hoofdgebouw en de kapel. Juist westelijk hiervan lag langs de oever van de Tjonger de *Sturckskamp*, (ooievaarskamp), die eveneens door Pieter van Dekema werd gepacht.

Ter hoogte van de hiervoor genoemde zes huizen waren aan de oostkant van de Herenweg, in *Schoterbuiren* langs de strate of buirenwech, aan de noord- en zuidkant twee huissteden van de Commandeur gelegen. Het westelijke van de twee stond in de 17^e eeuw bekend als *Olde Rechthuys* (Kramer, s.a., p. 155) en was in de 16^e eeuw al een herberg waar veel zaken door de Commandeur werden afgehandeld. De zuidelijke twee percelen, grenzend aan

7. De 25 stemdragende zates op de kaart van 1718

- C = Commanderij
- H = Herenweg
- K = Kerk
- M = Schoter molen
- O = Oude weg
- S = Schipsloot
- T = Tjonger
- Z = (Oude) Zandweg

de Kleine Bouwkamp, waren in 1581 beide met twee huizen bebouwd. Achter de beide noordelijke huizen waren drie kleine akkers gelegen. Oorspronkelijk lagen er nog drie huizen van de Commandeur aan deze kant van de Herenweg, maar die waren reeds voor 1539 verkocht¹⁵. Zuidelijk van de Kleine Bouwkamp lagen nog weilanden tot aan de Tjonger. Op de kadastrale minuutplans is duidelijk te zien, dat de weilanden van de Commanderij ten noorden en zui-

Oude meander van de Tjonger ter hoogte van de Sturckskamp. Links bij de bomen stond het klooster en rechts (bij de schapen) ligt de brug.

den van de rivier als één geheel werden gebruikt: de kavels lopen volgens hetzelfde patroon aan beide zijden.

LOKALISERING

Om de voorgaande gegevens te kunnen plaatsen op de huidige kaart, moeten ze gekoppeld worden aan de stemkohieren uit 1640. Deze zijn immers via de Floreenkohieren en het kadaster te lokaliseren, zoals bij de uitgave van de prekadastrale atlas van Friesland (bijv. Mol en Noomen, 1989). Allereerst kunnen via de Floreenkohieren van 1700, 1738, 1838, en 1858¹⁶ en de kadastrale administratie¹⁷ de vijftienvingstigemrechtigde zates worden getraceerd. Deze zijn goed aan te geven op de kaart van Schotanus/Halma uit 1718 en de kadastrale minuutplannen, maar het valt niet mee ze te koppelen aan de percelen die de Compagnie aankocht. Als er

over een perceel meer bekend is, dan lukt het vaak wel. Zo is stemnummer 10 de vicariehoeve, de stemnummers 19 en 20 had de Commanderie. Stembate 5 zal de oude patroonsbate moeten zijn¹⁸. Andere percelen kunnen vervolgens aan de hand van deze lokaliseringen worden thuisgebracht. Uiteindelijk kon voor stembates 1 t/m 20 een relatie met de koopakten van de Compagnie worden gelegd. Deze omvatten in totaal circa 773 roeden hoogveen, ruim 2727 meter (gerekend met een roede van twaalf houtvoet à 29,4 cm).

Omgekeerd is de relatie niet volledig: tussen stembates 18 en 19/20 bijvoorbeeld zijn in de koopakten percelen beschreven die niet aan een stembate gekoppeld kunnen worden. Het betreft 55,5 roeden (circa 196 meter), waarvan 16 roeden oorspronkelijk tot de Commanderie hoorden. De overige vier, regelmatig onderverdeelde percelen, samen 39,5 roeden breed, vormden de oorspronkelijke kerkeveld. De kerk lag niet, zoals gebruikelijk, aan de rand van het dorp (Bos, 1995, p. 181), maar centraal. Dit

pleit voor het gezichtspunt, dat de bisschop deze strook oorspronkelijk bezat en die aan de ontginners ter beschikking stelde om er een kerk of kapel op te stichten. De opdeling in vier percelen van de kerkekavel heeft wellicht met geldgebrek van de kerkelijke instellingen te maken, want de eigenaars behoorden allen tot de belangrijkste geboede families van het dorp. Zo was een van hen, Tincko Sackisz, de grietman van Schoterland en een ander, Eylle Thys, zijn *luijthenant*¹⁹. Een dochter van de laatste, Hylck Eyledr., was weer met een zoon van een andere grietman, Pibo Gerritsma, getrouwd²⁰.

De goederen van de Commanderie en de kerk blijken oorspronkelijk dus naast elkaar te hebben gelegen. Mol verzuchtte dat er weinig over de onderlinge relatie tussen de kerk en het klooster bekend is (Mol, 1991, p. 171). Het is echter wel opvallend dat uit goederenlijsten blijkt dat de Commanderie bezittingen had die op meerdere plaatsen grensden aan de overige kerkelands van Oudeschoot (aan beide zijden van de Tjonger), die van Brongerga en die in Nieuweschoot. Ook te Schurega was dat het geval, terwijl in Jubbega land werd gedeeld met sunter Claesz op die Hauwel²¹. Onder Delfstrahuizen, waar veel parochies bezittingen hadden, was ook land van het klooster gelegen. Het lijkt er op dat de oudste parochies een deel van hun bezittingen hebben afgestaan aan het klooster. Het belangrijkste deel van de bisschoppelijke goederen van de parochie Schoten is eveneens aan het klooster vervallen. Dan zouden de inwoners van Schoterland toch enigszins gelijk kunnen hebben gehad, toen ze rond 1472 beweerden het klooster te hebben gesticht (Mol, 1987; Mol, 1991, p. 127), al heeft de bisschop als grondheer zeker het initiatief tot deze splitsing genomen.

BESLUIT

Oudeschoot is nu gelegen in de gemeente Heerenveen. Die gemeente ontstond pas in 1934 bij de opheffing van Aengwirden en Schoterland, de twee oude bestuurlijke eenheden (Heslinga,

1985, p. 104). De gemeenteraad van Heerenveen besloot in 1964 om het belangrijkste deel van het dorp Oudeschoot als Heerenveen-Zuid bij de hoofdplaats te voegen. Daarmee leek de herinnering aan het middeleeuwse dorp Schoten verloren te gaan.

Onlangs bleek dat historische besef nog wel aanwezig is. De actiegroep *'t Skoat Werom* en Plaatselijk Belang dienden een verzoek tot herziening van dit besluit in. Burgemeester en wethouders van Heerenveen wezen dit af, maar de bevolking was blijkens een enquête in grote meerderheid voor herinvoering van de oude naam. Of dit uit pure nostalgie of uit echt historische bewogenheid voortkwam, vermeldt het verhaal echter niet. De Raad besliste uiteindelijk anders dan het College en de *Leeuwarder Courant* van 15 maart 1996 kopte: 'Heerenveen-Zuid krijgt naam Oudeschoot na dertig jaar terug'. De uitvoering van dit besluit wacht nu op het benodigde geld, want een dergelijke verandering brengt tegenwoordig hoge kosten met zich mee.

Het zo makkelijk genomen besluit uit 1964 was ingegeven door economisch-planologische motieven en hield geen rekening met de rijke historie van het dorp Oudeschoot. Nog afgezien van het feit dat men daaraan ook niet zo zwaar tilde, was over die historie toen nog maar weinig gepubliceerd. Gelukkig is dat, evenals de houding van de gemeenteraad, sindsdien veranderd. Wellicht dat het nog eens tot een meer integrale geschiedschrijving van het dorp, dat kennelijk bij de bevolking nog altijd leeft, kan komen. Hopelijk draagt het voorgaande daartoe bij.

Oudeschoot, origin and division of the village territory

The small village of Oudeschoot near the city of Heerenveen was founded in the 11th century with the support of the bishop of Utrecht. Due to its position at the Tjonger river and the passage through the local moors, Schoten became an important place in the south-west of Friesland. Near the Tjonger bridge a monastery of the Ger-

man Order was founded in the 13th century. During the middle ages the territory was divided as new parishes separated from Schoten. In 1551 a company began peat digging on a large scale. The administration of the peat company enables us to reconstruct the local situation in the 1550, especially when combined with the monastery records.

As Oudeschoot lost its leading position in the 17th century, Heerenveen took its place. Eventually the village even lost its name. Only recently Heerenveen-Zuid was renamed Oudeschoot, after an inquiry showed that most inhabitants supported this rehabilitation.

LITERATUUR

- BERKEL, G. VAN, EN K. SAMPLONIUS (1995). Nederlandse plaatsnamen. De herkomst en betekenis van onze plaatsnamen. Utrecht, Het Spectrum (Prisma Informatief).
- BOS, J.M. (1995). Archeologie van Friesland. Utrecht, Matrijs.
- BOUWER, K. (1989). Brink en streek: cultuurlandschapsvormen aan de westzijde van het Drentse plateau (ongewijzigde uitgave van proefschrift Groningen, 1970). Meppel, Krips Repro.
- GERDING, M.A.W. (1995). Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950. Utrecht, HES Uitgevers B.V. en Landbouwniversiteit Wageningen (HES Studia Historica deel XVIII).
- HALBERTSMA, H. (1962). Bornego: bijdrage tot de oudste geschiedenis van het Neder-Boornegebied. In: De Vrije Fries 45, pp. 32–67.
- HALL, J. (1992). Hall's Iconografisch Handboek (red.) I.M. Veldman en L.D. Couprie). Leiden, Primavera Pers.
- HESLINGA, M.W. (1985). Vier variaties op het thema veenkolonie: Heerenveen en de Friese veenstreken. In: Nederland in kaarten: Verandering van stad en land in vier eeuwen cartografie. Ede/Antwerpen, Zomer en Keuning, pp. 104–107.
- KEIZER, J. (1974). Heerenveen platteland en vlek. Heerenveen, V.d. Vegt & Overdiep b.v. (Fryske Akademy, Waldrige 19).
- KRAMER, G. (s.a.). De geschiedenis van Heerenveen. Niet uitgegeven manuscript, s.l. (exemplaar bij Museum Willem van Haren te Heerenveen).
- LEEUWEN, J. VAN (1857). Alfabetisch register of algemeen repertorium op het Groot Plakkaat- en Charterboek van Friesland. Workum, H. Brandenburgh en zoon.
- LIGTENDAG, W.A. (1995). De Wolden en het water. De landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle Middeleeuwen tot ca. 1870. Groningen, REGIO-Project Uitgevers (Regio- en Landschapsstudies 2).
- MIDDENDORP, F. (1985). Na driemaal klokkeppinge: De Westhoek. Wolvega, Taconis.
- MOL, J.A. (1987). De plundering van het convent te Schoten in 1472. In: De Vrije Fries 67, pp. 65–88.
- MOL, J.A. (1991). De Friese huizen van de Duitse Orde: Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap. Leeuwarden, Fryske Akademy (Fryske Histoaryske Rige VI).
- MOL, J.A. (1993). Registers fan geastlik besit yn Himmelumer Aldfurd en Noardwâlde, Skoatterlân en Eaststellingwerf, 1578/1580. In: P.L.G. VAN DER MEER, J.A. MOL EN P. NIEUWLAND, Administrative en fiskale boarnen oangeande Fryslân yn de iermoderne tiid. Leeuwarden, Fryske Akademy, pp. 9–33 (Boarnerige 3).
- MOL, J.A. EN P.N. NOOMEN (RED.) (1989). Prekadastrale Atlas fan Fryslân; Deel 2-Weststellingwerf ten noorden van de Linde; De soolsteden van 1700 en 1640 volgens de Floreen- en Stemcohieren. Leeuwarden, Fryske Akademy.
- MOLEN, S.J. VAN DER (1978). Turf uit de Wouden: bijdragen tot de geschiedenis van de hoogveengraverij in Oostelijk Friesland tot 1900. Leeuwarden, De Tille (Wâldrige 23).
- OOSTERWIJK, T.H. (1952). De vrije natie der Stellingwerven. Assen, Van Gorcum & Comp.
- SCHROOR, M. (1993). De wereld van het Friese landschap. Groningen, Wolters-Noordhoff.
- SPAHR VAN DER HOEK, J.J. (1969). Samenleven in Friesland: drie perioden uit de sociale geschiedenis van boeren, burgers en buitenlui. Drachten, Laverman (Wâldrige 16).

STOL, T. (1992). De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei 1546–1653. Zutphen, Walburg Pers (Stichtse Historische Reeks 17).

THABOR, WORP TYAERDA VAN (1850/1871).

Vierde/Vijfde boek der Kronijken van Friesland bevattende de geschiedenis van de vijftiende eeuw. Leeuwarden, G.T.N. Suringar/H. Kuipers (Friesch Genootschap).

VERHOEVEN, G. (1989) De middeleeuwse kerkpatrocinia van Friesland. Een inventaris. In: Fryske Nammen 8. Leeuwarden, Fryske Akademy (Namme-kundich Wurkferbân), pp. 75–108.

VERHOEVEN, G. EN J.A. MOL (1994). Friese testamenten tot 1550. Leeuwarden, Fryske Akademy/Fries Genootschap (Boarnerige 4).

VRIES, O. (1991). Tussen Holland en Friesland. Loopbaan en invloed van de 16^e-eeuwse landsheerlijke ambtenaar Gerrit van Loo. In: K. VAN BERKEL, H. BOELS EN W.R.H. KOOPS (RED.), Nederland en het Noorden. Opstellen aangeboden aan prof. dr. M.G. Buist ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de Moderne Geschiedenis van Financiën en Bestuur en in de Contemporaine Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen op 25 september 1990, Assen/Maastricht, Van Gorcum, pp. 1–18 (Groninger historische reeks 8).

NOTEN

Afkortingen archieven:

ACHG: Rijksarchief in Friesland, Archief Commissie Herziening Grondbelasting

ADO: Archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht

AGB: Rijksarchief in Friesland, Archieven van de Gewestelijke Bestuursinstellingen

ANS: Rijksarchief in Friesland, Archief van de Nedergerecht Schoterland

DCF: Rijksarchief in Friesland, Archief van de Dekama, Cuyck en Foeyts-Veencompagnie

1 De kerk van Oudega werd in 1516 verwoest (Thabor, 1871, p. 190). De kerk van Sint Johannes later kennelijk ook (DCF inv.nr. 1462 d.d.

30 september 1556), wellicht bij de brandschattingen in 1521 (Thabor, 1871, p. 243). Jubbeega en Schurega hadden sinds 1579 één gezamenlijke, nieuwe kerk. Omdat Rohel later als Nijega voor komt zou Nye Delffsterhuysen ook Rohel kunnen zijn.

2 DCF inv.nr. 174. Zie ook: Keizer 1974, p. 109.

3 DCF inv.nr. 20: *te moegen gebruycken, doen delven ende graeven tot op 't zandt toe.*

4 DCF inv.nr. 2554. De kwitantie in inv.nr. 1451 zegt: *ter cause van zeeckere coopbrieven, omtrent derdehalff hondert in't getal* (10 april 1555). Mol veronderstelde ten onrechte dat Melchior de Grote dit boek had geschreven (Mol 1991, p. 198). Grote schreef wel veel originele koopakten.

5 DCF inv.nr. 1478.

6 DCF inv.nr. 1440. Verder noordelijk verbreedde men daartoe in 1555 de Drachte, zie DCF inv.nrs. 1441, 1453–1456. Oostelijker verzekerde men zich een vrije doortocht voor de vaart, zie b.v. DCF inv.nrs. 18 en 1447, en werd er door de verkopers rekening mee gehouden: *zullen (...) mede genieten ende gebruijcken den nyeuwen ffaert die daer in t feen gelecht sall worden* (DCF inv.nr. 20).

7 DCF inv.nr. 1458.

8 DCF inv.nr. 1471.

9 DCF inv.nr. 1461 (1556).

10 DCF inv.nr. 20.

11 In ADO inv.nr. 2675 bevinden zich lijsten uit 1549, 1567, 1589 en 1603. In AGB inv.nrs. 2661 en 2663 zijn lijsten van respectievelijk 1580 en 1581 te vinden.

12 ADO inv.nr. 2675 (1549).

13 ANS inv.nr. 200. De molen komt voor op de kaart van Schotanus uit 1664 als *Schoter molen*.

14 AGB inv.nr. 2663 (1581): *hyr licht de Herenwech tusschen beide campen.*

15 ADO inv.nr. 2675 (1549).

16 AGB inv.nrs. 3370, 3374, 3383 en 3385.

17 ACHG inv.nr. 520.

18 ANS inv.nr. 111 fol. 440v in combinatie met de goederenlijst van de patroon uit 1580.

19 DCF inv.nr. 20 (1552).

20 DCF inv.nr. 1483.

21 ADO inv.nr. 2664 (1501/1502).